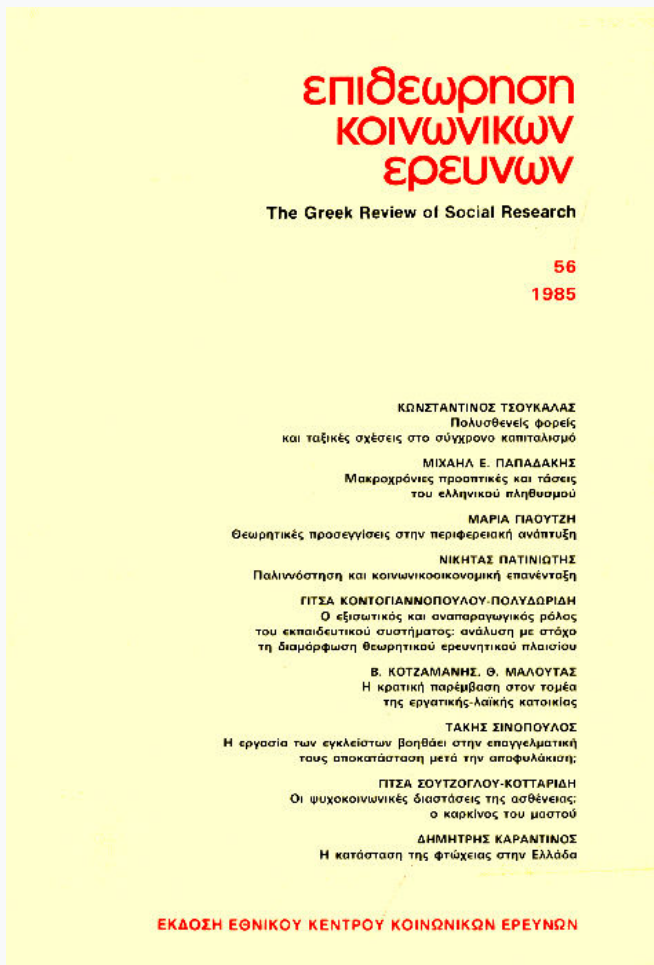

The Greek Review of Social Research

Vol 56 (1985)

56

Παλιννόστηση και κοινωνικοοικονομική επανένταξη

Νικήτας Πατινώτης

doi: [10.12681/grsr.819](https://doi.org/10.12681/grsr.819)

Copyright © 1985, Νικήτας Πατινώτης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Πατινώτης Ν. (1985). Παλιννόστηση και κοινωνικοοικονομική επανένταξη. *The Greek Review of Social Research*, 56, 87–104. <https://doi.org/10.12681/grsr.819>

ΠΑΛΙΝΝΟΣΤΗΣΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΠΙΑΝΕΝΤΑΞΗ

Διάχυτη εντύπωση επικρατεί τα τελευταία χρόνια ότι η μεταναστευτική κίνηση — κυρίως σαν επακόλουθο της διαρκούς οικονομικής κρίσης των δυτικών οικονομιών — έχει αντιστραφεί. Οι αριθμοί των παλιννοστούντων πιστεύεται γενικά ότι ξεπερνούν κατά πολύ τους αριθμούς των μεταναστευόντων ελλήνων εργαζομένων και των οικογενειών τους. Είναι όμως πράγματι έτσι;

Στοιχεία για την παλιννόστηση άρχισαν να μαζεύονται στη χώρα μας μόλις το 1968. Όμως η συλλογή τέτοιων στοιχείων, όπως και αντίστοιχων για την αποδημία, σταμάτησε το Σεπτέμβριο του 1977. Από τότε και μέχρι σήμερα είμαστε αναγκασμένοι να καταφεύγουμε στις στατιστικές αλλοδαπών υπηρεσιών, αν θέλουμε να προσεγγίσουμε με κάποια ποσοτική ακρίβεια το ελληνικό μεταναστευτικό φαινόμενο².

Ο Πίνακας 1 δείχνει τη μεταναστευτική κίνηση κατά τη δεκαετία 1968 - 1977, για την οποία έχουμε σχετικά πλήρη ελληνικά στοιχεία. Στη στήλη 1 αναγράφονται τα έτη. Στις στήλες 2, 3 και 4 αναφέρονται τα στοιχεία για τη μετανάστευση, πρώτα ο συνολικός αριθμός μεταναστών (στήλη 2) και μετά κατά φύλο, οι άνδρες (στήλη 3) και οι γυναίκες (στήλη 4). Με παρόμοια διάταξη αναφέρονται τα στοιχεία για την παλιννόστηση (στήλες 5, 6, 7), ενώ στις στήλες 8 - 10 αναφέρονται τα δεδομένα της καθαρής

* Κοινωνιολόγος, Υπουργείο Έρευνας και Τεχνολογίας.

1. Σαν «μεταναστευτική κίνηση» θεωρούμε τόσο τη μετανάστευση από την πατρίδα όσο και την παλιννόστηση στην πατρίδα.

2. Έτσι φαίνεται ότι στη Γερμανία μετά το 1980 αρχίζει μια αναστροφή στη μεταναστευτική κίνηση. Εκείνη τη χρονιά — και ύστερα από πολλά χρόνια — παρατηρείται πάλι υπεροχή των μεταναστευόντων σε σχέση με τους παλιννοστούντες κατά 2.500 άτομα περίπου, σύμφωνα με δυτικογερμανικές πηγές. Πρόκειται κατά κύριο λόγο για παιδιά ελληνικών οικογενειών που ηγαίνον να ζήσουν μαζί με τους γονείς τους, ενώ ως τότε διαβιούσαν με συγγενείς τους στην Ελλάδα.

ΠΙΝΑΚΑΣ Ι

Μεταναστευτική κίνηση κατά φύλο 1968 - 1977*

ΕΤΟΣ	ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ			ΠΑΛΙΝΟΣΤΗΣΗ			ΚΑΘΑΡΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ		
	Σύνολο	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο	Άνδρες	Γυναίκες	Σύνολο	Άνδρες	Γυναίκες
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1968	50.866	27.232	23.634	18.882	10.165	8.717	31.984	17.067	14.917
1969	91.552	51.633	39.919	18.132	9.489	8.643	73.420	42.144	31.276
1970	92.681	53.030	39.651	22.665	12.284	10.381	70.016	40.746	29.270
1971	61.745	33.935	27.810	24.709	13.531	11.178	37.036	20.404	16.632
1972	43.397	24.470	18.927	27.522	15.088	12.434	15.875	9.382	6.493
1973	27.525	14.753	12.772	22.285	12.210	10.075	5.240	2.543	2.697
1974	24.448	13.223	11.225	24.476	13.597	10.879	-28	-374	346
1975	20.330	11.718	8.612	34.214	18.421	15.793	-13.884	-6.703	-7.181
1976	20.374	12.349	8.025	32.067	16.676	15.391	-11.693	-4.327	-7.366
1977*	16.510	10.215	6.295	12.572	6.609	5.963	3.938	3.606	332
1968/77	449.428	252.558	196.870	237.524	128.070	109.454	211.904	124.488	87.416
	100%	56,2%	43,8%	100%	53,9%	46,1%	100%	58,8%	41,2%

* Τα στοιχεία του έτους 1977 αναφέρονται μόνο στην περίοδο Ιανουαρίου μέχρι Σεπτεμβρίου. Από τον Οκτώβριο 1977 δεν συγκεντρώνονται πια στοιχεία πάνω στη μετανάστευση και την παλιννόστηση. ΠΗΓΗ: ΕΣΥΕ, Στατικές επετηρίδες, ίδιοι υπολογισμοί.

μεταναστευτικής κίνησης αυτής της περιόδου, αριθμοί μεταναστών μείον αυτοί των παλιννοστούτων.

Όπως βλέπουμε, στη δεκαετία 1968 - 1977 παλιννόστησαν περίπου οι μισοί από τους μετανάστες της ίδιας περιόδου, δηλ. 237.524 άτομα, 128.070 άνδρες και 109.454 γυναίκες. Έντονη κίνηση παλιννόστησης υπάρχει την 5ετία 1972 - 76, σαν επακόλουθο της απαγόρευσης εγκατάστασης νέων ενηλίκων μεταναστών που θέσπισαν μια σειρά χώρες (Δ. Γερμανία, Ολλανδία κλπ). Την τριετία 1974 - 76 υπήρξε μάλιστα θετικό υπόλοιπο στη μεταναστευτική κίνηση — λιγότεροι μετανάστευσαν απ' όσους παλιννόστησαν.

Στις πληροφορίες του Πίνακα 1 θα επανέλθουμε. Προς το παρόν θέλουμε να διαπιστώσουμε ότι δεν υπήρξε στη δεκαετία 1968 - 1977 καμιά ουσιαστική αναστροφή του μεταναστευτικού φαινομένου. Οπωσδήποτε ένα μεγάλο μέρος των ελλήνων μεταναστών παλιννοστεί.

Πρόκειται για ένα ουσιαστικά μεγαλύτερο μέρος από εκείνο της περιόδου πριν το 1968. Οι μετανάστες μας παλιννοστούν κατά κύριο λόγο από τη Γερμανία. Η παλιννόστηση από τη χώρα αυτή φτάνει το 60% για την περίοδο που αναφερόμαστε. Γι' αυτόν το λόγο στην παρούσα εργασία γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στη χώρα αυτή.

ΑΤΟΜΙΚΑ ΑΙΤΙΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗΣ

Η ανάλυση των επιπτώσεων της παλιννόστησης — αρχικά των οικονομικών, μιας και τις θεωρούμε καθοριστικές για κάθε κοινωνική αλλαγή — δεν μπορεί παρά να αρχίσει από την παράθεση των αιτίων που οδήγησαν ένα πολύ σημαντικό τμήμα του ελληνικού πληθυσμού στη μετανάστευση. Θα πρέπει να δούμε για ποιους λόγους πάρθηκε η απόφαση της προσωρινής αποχώρησης από την πατρίδα και αναζήτησης εργασίας σε μια ξένη χώρα που σε πολλά είναι εντελώς διαφορετική από τον τόπο προέλευσης. Μόνον έτσι θα μπορούσαμε να καταλάβουμε αν η μεταναστευτική κίνηση πρόσφερε όσα ονειρεύτηκαν οι μετανάστες.

Τους λόγους αυτούς θα τους δούμε στο επίπεδο του μεμονωμένου μετανάστη. Η συζήτηση για τις δομικές αιτίες της μετανάστευσης ξεφεύγει από τα πλαίσια αυτού του άρθρου³. Θα αναφερθούμε λοιπόν στα ατομικά αίτια της μετανάστευσης.

Στη διεθνή εκτεταμένη βιβλιογραφία για τη μεταναστευτική κίνηση αναφέρονται σχετικά λίγα στα ατομικά αίτια της μετανάστευσης. Σαν ατομικά αίτια θεωρούμε εδώ την αποκρυστάλλωση των κοινωνικών δεδομένων

3. Για εκτενή ανάλυση των δομικών αιτίων και των επιπτώσεων της μετανάστευσης πρβλ. Ν. Ratiniotis, *Strukturelle Abhängigkeit und Arbeitsemigration*, Frankfurt 1979, ιδίως σ. 206 - 308.

και των δομικών δυσμορφιών στην ατομική σφαίρα του μετέπειτα μετανάστη. Η μη απασχόληση της βιβλιογραφίας με το θέμα αυτό αιτιολογείται από τον τρόπο ανάλυσης του μεταναστευτικού φαινομένου, που συνήθως βλέπεται από την άποψη των επιπτώσεων στη βιομηχανική κοινωνία, σ' αυτήν που δέχεται μετανάστες.

Αλλά και όσες δημοσιεύσεις ασχολούνται με τα ατομικά αίτια της μετανάστευσης, το κάνουν ενδιαφερόμενες, κατά κύριο, λόγο για την καλύπτουσα δυνατή ενσωμάτωση των αλλοδαπών εργατών στην κοινωνία όπου εργάζονται παραγωγικά, άρα αναφέρονται πάλι στα ενδιαφέροντα των βιομηχανικών κοινωνιών⁴.

Σύμφωνα με μια σημαντική έρευνα, από τις τελευταίες, που δημοσιεύθηκε στη Γερμανία στις αρχές της δεκαετίας του '70, οι έλληνες μετανάστες προέρχονται από μια «διαταραγμένη πατρίδα» (gestörte Heimat)⁵. Αυτή τη διαταραγμένη σχέση προς την πατρίδα μπορούμε να την εντοπίσουμε στο οικονομικό, το κοινωνικό μα και το πολιτικό επίπεδο. Η απόφαση για μετανάστευση μπορεί σ' ένα ποσοστό να προέρχεται από την πολιτική καταπίεση⁶. Πολύ συχνότερα όμως είναι αποτέλεσμα της οικονομικής μίζεριας και ανεργίας, που βέβαια συχνά θα μπορούσε να θεωρηθεί συνέπεια της πολιτικής διώξης μεμονωμένων ατόμων⁷. 60% των ερωτηθέντων σ' αυτή την έρευνα Ελλήνων έβλεπαν να είναι φτωχοί και αδύναμοι στην πατρίδα⁸. Έτσι δεν μοιάζει περιεργό ότι σαν κύριοι φόβοι των ελλήνων εργατών στη Γερμανία αναφέρονται η ανεργία και ο πόλεμος.

Σε μια ενδιαφέρουσα εμπειρική έρευνα σε δύο μεγάλα χωριά του νομού Σερρών βρέθηκε σαν ο συχνότερος αναφερόμενος λόγος αποδημίας η

Αυτό, βέβαια, δεν είναι διόλου παράξενο. Η σχετική μας αναφορά δεν αποτελεί, φυσικά, κανενός είδους κριτική της κοινωνιολογικής έρευνας των χωρών αυτών. Πρόβλημα αποτελεί ότι μια χώρα με τόσο έντονη μεταναστευτική κίνηση — όπως η δική μας — μόλις το 1982 μπόρεσε να αποφασίσει και να αρχίσει την εκτεταμένη επιστημονική αντιμετώπιση του θέματος με την αδρή χρηματοδότηση πέντε ιδιαίτερα αναλυτικών ερευνητικών προγραμμάτων, με συνολικό προϋπολογισμό περίπου 200.000.000 δρχ. Οπωσδήποτε πρέπει ιδιαίτερα να χαιρετιστεί το γεγονός της χρηματοδότησης αυτής.

5. Πρβλ. K. Bingemer, E. Meistermann - Seeger, E. Neubert, *Leben als Gastarbeiter, Geglückte und missglückte Integration*, Köln/Opladen 1970.

6. Η σημασία του παράγοντα αυτού τονίστηκε ιδιαίτερα για τη δημιουργία της παγκόσμιας αγοράς. Πρβλ. E. Krippendorf, "Migrationsbewegungen und die Herausbildung des kapitalistischen Weltmarkts", στο *Die "Dritte Welt"*, Nr. 1, *Meisenheim* 1978, σ. 74 - 106.

7. Μια ειδική περίπτωση αυτής της θεματικής αποτελούν οι περίπου 100.000 Έλληνες που κατέφυγαν σε χώρες του ανατολικού συνασπισμού το 1949, μετά το τέλος του εμφύλιου πολέμου.

8. Πρβλ. K. Bingemer et al. *ό.π.*, σ. 52. «Όποιος έχει πάρει το δρόμο της συνεχούς δουλειάς και προσπάθειας έχει πολύ περιορισμένες δυνατότητες. Αυτό το γνωρίζουν οι άνθρωποι, δεν έχουν ουτοπίες. Η «έξοδος» προς το εξωτερικό ή η μοιρολατρία είναι συχνά το αποτέλεσμα τέτοιων «απόψεων» (μετ. δική μας, Ν.Π.) Από J. Chr. Papalekas "Zum Problem der griechischen Sozialstruktur" στο: *Griechische Entwicklungsprobleme*, Köln/Braunfeld 1962, σ. 23.

«ανασφάλεια της ζωής»⁹. Αυτή η ανασφάλεια προέρχεται τόσο απ' τα φαινόμενα της φύσης όσο — και κυρίως — από τη θέση του αγρότη στην κοινωνία, την αγροτική πολιτική του κράτους που βιωνόταν ανεπαρκής, το οικονομικό επίπεδο της περιοχής, τη μικρή πιθανότητα πραγματοποίησης των επιθυμιών και των σχεδίων. Πολλοί αναφέρουν και πολιτικούς κοντά στους οικονομικούς λόγους. Σ' αυτά προστίθεται ένα αίσθημα ανημποριάς και αδυναμίας. Ένας μεγάλος αριθμός γεωργών θεωρεί τη δουλειά του ανάξια, υποδεέστερη. Πρόκειται για συναίσθημα που απ' ό,τι φαίνεται μεγαλώνει από τους μετανάστες που επισκέπτονται στις διακοπές τους το χωριό τους¹⁰.

Σε μια παλιότερη ελληνική μελέτη πάνω στην εσωτερική μετανάστευση στα αστικά κέντρα βρίσκουμε παρόμοια αποτελέσματα: 26,8% των ερωτηθέντων ανέφεραν σαν λόγο μετανάστευσης «για να βρω δουλειά» και 30,8% «για να ζήσω καλύτερα»¹¹. Ίσως να υπάρχει μια τάση — οι παλιότεροι μετακινούμενοι από τον αγροτικό χώρο να εγκαθίστανται στις πόλεις, ενώ αντίθετα οι φτωχότεροι να μεταναστεύουν στο εξωτερικό. Αυτό βέβαια γίνεται αν η μετανάστευση επιτρέπεται και υποβοηθάται από την ύπαρξη γνωστών στους τόπους αποδημίας¹².

Οι μετανάστες αποδημούν λοιπόν ελπίζοντας να αποκτήσουν στην αλλοδαπή τα απαραίτητα οικονομικά μέσα, ώστε επιστρέφοντας στην πατρίδα να ξεπεράσουν τη φτώχεια τους, την κάθε είδους αδυναμία και καταπίεση, με δύο λόγια τη μειονεκτική θέση που ένιωθαν να ζουν πριν φύγουν. Η διαπίστωση αυτή είναι σημαντικό να τονιστεί, δεδομένου ότι πετυχημένη επανένταξη είναι αυτή που επιτρέπει στους παλιννοστούντες την εκπλήρωση των πόθων τους. Και αυτοί ποθούν μέσα από τη μετανά-

9. Πρβλ. Κ. Φερμελέν, «Ανάπτυξη και μετανάστευση στο λεκανοπέδιο των Σερρών», *ΑΝΤΙ*, τεύχος 88.

10. Πρβλ. Κ. Φερμελέν, *ό.π.*, σ. 21. Στα ελληνικά υπάρχει ένα πολύ κατατοπιστικό βιβλίο με χαρακτηριστικές μαρτυρίες μεταναστών, πρβλ. Γιώργος Ματζουράνης, *Μας λένε Γκάσταρμπάτερ*, Αθήνα 1977. Πρβλ. επίσης του ίδιου, *Έλληνες εργάτες στη Γερμανία*, Αθήνα 1974, και τη συζήτηση που είχε αρχίσει στο περιοδικό *ΕΠΟΧΕΣ* το 1962/63 για τη χρησιμότητα της μετανάστευσης.

Πρβλ. Galliope Moustaka, *The internal Migrant*, Αθήνα 1964. Η Μουστάκα τονίζει ότι οι εσωτερικοί μετανάστες που ρώτησε ήταν πεισμένοι ότι στην πόλη η κατάσταση τους θα ήταν καλύτερη. Έτσι διατυπώνει τη θέση, ότι στην περίπτωση της καλύτερευσης της οικονομικής κατάστασης στην επαρχία θα σταματούσε η μετανάστευση προς τις πόλεις. Έξω από αυτό τονίζει ένα σημαντικό γεγονός, ότι, δηλαδή, η απόφαση μετανάστευσης έχει δύο πόλους, έξω από τον άμεσα οικονομικό, ακόμα έναν «ιδεολογικό», ότι δηλαδή για παράδειγμα μια πραγματική ικανοποίηση του αγροτικού πληθυσμού σπάνια ή και ποτέ δεν θα μπορούσε να πετύχει, δεδομένου ότι το επίπεδο των προσδοκιών ύστερα από κάθε αντικειμενική άνοδο του βιοτικού επιπέδου θα ανέρχεται με τη σειρά του κι αυτό.

12. Πρβλ. Β. Φίλιας, «Προκαταρκτικά συμπεράσματα από μίαν έρευνα», στο *Προβλήματα κοινωνικού μετασχηματισμού*, Αθήνα 1974, σ. 262 κ.ε. Επίσης Albrecht Günter, *Soziologie der geographischen Mobilität*, Stuttgart 1972, σ. 224, και List Friedrich, *Die Agrarverfassung, die Zwergwirtschaft und die Auswanderung*, Stuttgart 1842.

στευση να βοηθηθούν στην κοινωνική άνοδο, όπως τη βλέπουν οι ίδιοι, δηλ. προς κάποια μικροαστική ύπαρξη στο ξεπέραςμα της μειονεκτικής θέσης που ένιωθαν να ζουν πριν την αποδημία τους¹³. Για να το πετύχουν οι έλληνες μετανάστες ζουν πολύ χρόνο στον τόπο αποδημίας τους, περισσότερο από άλλες εθνικότητες. Στη Γερμανία ζουν σήμερα για 11 χρόνια κατά μέσο όρο.

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΩΝ ΠΑΛΙΝΝΟΣΤΟΥΝΤΩΝ

Ένα σημαντικό μέρος των ελλήνων μεταναστών παλιννοστεί όπως είδαμε. Στη συνέχεια αναφερόμαστε στα χαρακτηριστικά αυτών των παλιννοστούντων.

1. Παλιννόστηση πραγματοποιείται κυρίως από τον ευρωπαϊκό χώρο. Οι περισσότεροι μετανάστες επιστρέφουν από τη Γερμανία, πάνω από 55% του συνόλου, πολύ λιγότεροι από τις υπερπόντιες χώρες. Ενώ κατά την περίοδο 1955 - 1975 μετανάστευσε στις υπερπόντιες χώρες το 36%, παλιννόστησε από εκεί το 24% κατά την περίοδο 1968 - 1975, που έχουμε ακριβή στοιχεία. Πρόκειται βέβαια για αναμενόμενη εξέλιξη, αφού οι υπερπόντιες χώρες είναι «χώρες υποδοχής» μεταναστών και όχι απλώς «φιλοξενούσες εργατές», όπως η Γερμανία.

2. Ο αριθμός των παλιννοστούντων είναι σημαντικά κατώτερος από αυτόν των μεταναστευόντων Ελλήνων. Όπως βλέπουμε από τον Πίνακα 1, κατά την περίοδο 1968 - 77, περίοδο μεγάλης οικονομικής κρίσης στις βιομηχανικές χώρες με επακόλουθο απολύσεις ιδίως αλλοδαπών εργαζομένων, παλιννόστησε περίπου το 55% των μεταναστών της ίδιας περιόδου. Για την εικοσαετία 1955 - 1975 υπολόγισαμε μια αντίστοιχη αναλογία της τάξης του 40% περίπου. Ο Μητσός υπολόγισε για τη μεταπολεμική περίοδο μέχρι το 1964/65 ένα δείκτη παλιννόστησης της τάξης του 30% περίπου¹⁴. Αν δεχτούμε σαν πιθανότερο ένα δείκτη παλιννόστησης γύρω στο 40% για την περίοδο μετά το 1955, διαπιστώνουμε μια καθαρή μετανάστευση πάνω από 700.000 Ελλήνων την ίδια περίοδο. Αυτό σημαίνει μόνη μετανάστευση πάνω από 8% του ελληνικού πληθυσμού του 1971 ή 22% του βρισκόμενου σε παραγωγική ηλικία πληθυσμού του ίδιου χρόνου. Ο τελευταίος τρόπος μέτρησης δείχνει την τεράστια κοινωνικοοικονομική επίπτωση της μετανάστευσης, αφού πάνω από τα 4/5 των μεταναστών ανήκαν στις παραγωγικές ηλικίες.

3. Η σχέση παλιννοστούντων προς μετανάστες είναι μικρότερη στους άντρες απ' ό,τι στις γυναίκες. (Μετανάστες άνδρες 56,2% του συνόλου των

13. Πρβλ. Ν. Patiniotis, *ό.π.*, σελ. 248.

14. Πρβλ. Ι. Mitsos, "Returned emigrants in Greece", στο *Emigrant Workers returning to their home country*, OECD, International Management Seminar, Athens 18 - 21.10.1966.

μεταναστών, παλιννοστούντες 53,9% για την περίοδο 1968 - 1977, σύμφωνα με τον Πίνακα 1). Αναλογικά, δηλαδή, επιστρέφουν λιγότεροι άνδρες από γυναίκες στην Ελλάδα. Αυτό ίσως εξηγείται από το ότι οι άνδρες πιθανώς λόγω γάμου ή και καλύτερων συνθηκών εργασίας στο εξωτερικό εγκαθίστανται ευκολότερα μόνιμα στις χώρες υποδοχής από τις Ελληνίδες.

4. Οι παλιννοστούντες εγκαθίστανται αναλογικά περισσότερο στα αστικά κέντρα παρά στους τόπους προέλευσής τους, από τις πόλεις περισσότερο στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Η Αθήνα είχε πάντα ένα θετικό υπόλοιπο στη μεταναστευτική κίνηση που περνά από εκεί. Διατυπώθηκε η γνώμη ότι αυτό συμβαίνει επειδή «η Αθήνα αποτελεί ένα είδος ενδιάμεσου σταθμού για όσους ψάχνουν δουλειά στη Βόρεια Ευρώπη και για όσους εργαζόμενους επιστρέφουν από εκεί»¹⁵. Η Θεσσαλονίκη από την άλλη και γενικότερα η Μακεδονία είναι ο δεύτερος ελληνικός θύλακας οικονομικής μεγέθυνσης, οπότε έλκει τους επιστρέφοντες μετανάστες. Από τις υπόλοιπες περιοχές της χώρας η Θεσσαλία έχει ένα περίπου ισοσκελισμένο ενεργητικό από τη μεταναστευτική κίνηση (αναλογικά, όχι βέβαια σε απόλυτους αριθμούς, επιστρέφει περίπου το ίδιο ποσοστό Θεσσαλών στον τόπο τους με όσους μετανάστευσαν από εκεί). Στην άλλη άκρη με το μεγαλύτερο αρνητικό υπόλοιπο βρίσκεται η Πελοπόννησος, μια περιοχή όπου παραδοσιακά ο κάτοικος της μεταναστεύει και εγκαθίστανται στις υπερπόντιες χώρες.

Οι περισσότεροι των παλιννοστούντων δηλώνουν «άνευ επαγγέλματος» επιστρέφοντας στην Ελλάδα. Πράγματι στην περίοδο για την οποία έχουμε στοιχεία 44,5% των παλιννοστούντων δήλωσαν «άνευ επαγγέλματος», ενώ σχεδόν 43% «εργάτες-τεχνίτες». Εδώ θα πρέπει να θυμηθούμε ότι στην κατηγορία «άνευ επαγγέλματος» η Στατιστική Υπηρεσία υπάγει κυρίως τις νοικοκυρές. Έτσι δεν ξενίζει ότι το ποσοστό των παλιννοστούντων που ανήκει σ' αυτή την κατηγορία είναι ιδιαίτερα μεγάλο όταν υπερτερεί η παλιννόστηση από τις υπερπόντιες χώρες, ενώ αντίθετα μειώνεται σημαντικά τις χρονιές που η παλιννόστηση από τις ευρωπαϊκές χώρες είναι πολύ αισθητή¹⁶. Κοινωνιολογικά αυτή η δήλωση είναι πολύ ενδιαφέρουσα, διότι μας δείχνει ότι πολλές γυναίκες που στο εξωτερικό εργάζονται εξαρτημένα επιστρέφοντας δεν επιθυμούν παρά να είναι νοικοκυρές¹⁷. Φαίνεται

15. Από Brenke S., "Stadtplanung in Athen", στο *Griechenland vor dem Beitritt zur EG*, Münster 1977, σ. 174. Πρβλ. ακόμα: Burgel Guy, Αθήνα 1976.

16. Υπενθυμίζουμε ότι στη Δ. Γερμανία οι Ελληνίδες εργάζονται εξαρτημένα, σε ποσοστό που ξεπερνά το 80% (αντίθετα, στην Ελλάδα περίπου 27%).

17. Στην Ελλάδα — και κυρίως στα εργατικά στρώματα — οι περισσότερες γυναίκες εξακολουθούν να βλέπουν τον κοινωνικό ρόλο τους να πραγματώνεται μέσα στο σπίτι τους κι όχι έξω από αυτό. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε μια εμπειρική έρευνα, που πραγματοποιήθηκε στα Μέγαρα, 74% των ανύπαντρων εργατριών έβλεπαν ως ιδεώδη άντρα αυτόν που απαλλάσσει τη γυναίκα του από την εκτός νοικοκυριού εργασία. Πρβλ. Kalfelis Petros, *Die Auswirkungen der Fabrikarbeit auf das traditionelle Rollenverhalten der Frau in Megara - Griechenland*, Heidelberg 1974, σ. 202 κ.ε.

λοιπόν πολύ λίγο να επιδρά η μετανάστευση στις αντιλήψεις για την εργασία των γυναικών έξω από το σπίτι και τη σχετική ιδεολογία.

6. Ένα αρκετά μεγάλο ποσοστό των παλιννοστούντων ήταν άνεργοι στη χώρα υποδοχής. Αυτό παρατηρείται ιδίως τα έτη έξαρσης της οικονομικής κρίσης στα βιομηχανικά κράτη, οπότε οι άνεργοι φτάνουν και μέχρι 8% των παλιννοστούντων.

ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΕΠΑΝΕΝΤΑΞΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Οι έλληνες μετανάστες, που στη μεγάλη πλειοψηφία τους ανήκουν στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις, ανήκουν και στην αλλοδαπή στις ίδιες τάξεις. Αυτή τη μειονεκτική θέση και στην κοινωνία όπου εργάζονται καταφέρνουν και την αντέχουν υχικά με το να θεωρούν την αποδημία τους σαν έναν «ενδιάμεσο σταθμό» για συλλογή χρημάτων πριν από την τελειωτική επιστροφή στην πατρίδα και την κοινωνική άνοδο σ' αυτή¹⁸.

Η επιθυμία τους αυτή αποδεικνύεται, όμως, συχνά εντελώς ανεδαφική και στηριγμένη σε λαθεμένες βάσεις. Αυτό δείχνει και το γεγονός ότι οι Έλληνες κατέχουν το θλιβερό ρεκόρ του πρώτου έθνους στην επαναμετανάστευση. Πράγματι 32% των ελλήνων μεταναστών της περιόδου 1960 - 1973 — όσο, δηλαδή, επιτρεπόταν η αποδημία στα βιομηχανικά κράτη — έχουν μεταναστεύσει για δεύτερη ή και τρίτη φορά, έχουν επαναμεταναστεύσει, μετά από μία αποτυχημένη προσπάθεια ενσωμάτωσης στην ελληνική πραγματικότητα. 80% των επαναμεταναστευόντων έζησαν στην Ελλάδα πάνω από ένα χρόνο μέχρι τη νέα αποδημία τους, 10% μεταξύ τεσσάρων και δώδεκα μηνών, 10% ούτε καν τέσσερις μήνες¹⁹. Το γεγονός της επαναμετανάστευσης για δεύτερη και τρίτη φορά τόσο μεγάλου ποσοστού των παλιννοστούντων δείχνει τις σημαντικές δυσκολίες επανένταξης στην ελληνική κοινωνία.

Ας αναρωτηθούμε τι φέρνουν μαζί τους επιστρέφοντας οι μετανάστες. Ίσως βρούμε μ' αυτόν τον τρόπο μια σημαντική διάσταση που να εξηγεί

18. Αυτά ισχύουν πρώτιστα γι' αυτούς τους μετανάστες που σκοπεύουν να παλιννοστήσουν. Υπάρχουν, όμως, και οι άλλοι που θέλουν να εγκατασταθούν μόνιμα στη χώρα υποδοχής και να ενσωματωθούν εκεί. Για τους τελευταίους ο Hoffmann-Nowotny πιστεύει ότι με την πάροδο του χρόνου εγγράφουν στο ενεργητικό των ντόπιων διάφορες «θετικές» ιδιότητες, που τους κάνουν να βρίσκονται σε πλεονεκτική θέση. Μ' αυτόν το μηχανισμό σκέψης αποδέχονται τη διαστρωμάτωση της κοινωνίας υποδοχής, που τοποθετεί τους ντόπιους στις πάνω και τους αλλοδαπούς στις πιο κάτω βαθμίδες της κοινωνικής ιεραρχίας. Έτσι δεν υπάρχει πια το συναίσθημα του υποβιβασμού και της μείωσης. Οπωσδήποτε σε σύντομο διάστημα από τη μετανάστευσή τους επιστρέφουν στην πατρίδα όσοι ένιωθαν στην αλλοδαπή υποβιβασμένοι και μειωμένοι και αδυνατούσαν να ξεπεράσουν αυτά τα αισθήματα. Πρβλ. Hoffmann-Nowotny, *Soziologie des Fremdarbeiterproblems*, Stuttgart 1973, σ. 265 κ.ε.

19. Πρβλ. Γ. Ματζουράνης, *Έλληνες... ό.π.*, σ. 127 κ.ε.

την αποτυχία να γίνουν οι παλινοστούντες πάλι μέλη της ελληνικής κοινωνίας χωρίς προβλήματα.

I. Αποταμιεύσεις

Κατά κανόνα οι επαναπατριζόμενοι μετανάστες φέρνουν μαζί τους το προϊόν των κόπων τους, τις αποταμιεύσεις τους. Πρόκειται για ένα ποσό που στις περισσότερες περιπτώσεις δεν τους επιτρέπει να δημιουργήσουν κάτι δικό τους — όπως μία επιχείρηση — που λόγω της οικονομικής του επιφάνειας να ελπίζουν βέβαια ότι θα πάει καλά και οι τράπεζες θα υποστηρίξουν την ανάπτυξή του. Σύμφωνα με νεότερα στοιχεία, μόνο 6% των παλινοστούντων ανοίγουν μια επιχείρηση όπου απασχολούν και άλλους εκτός από τον εαυτό τους²⁰. Οι αποταμιεύσεις επενδύονται σ' ένα μεγάλο μέρος τους στην αγορά κατοικιών. Έτσι βρέθηκε ότι το 1965 80% των οικοδομήσεων στις μεσαιές επαρχιακές πόλεις της Βόρειας Ελλάδας προέρχονταν από επενδύσεις των Ελλήνων της Γερμανίας²¹. Στο σύνολο της Μακεδονίας μάλιστα η κατανάλωση τσιμέντου το 1970 ήταν μεγαλύτερη από αυτήν ολόκληρης της Ελβετίας τον ίδιο χρόνο²². Το σχετικά μικρό μέγεθος των αποταμιεύσεων των παλινοστούντων, που τους οδηγεί κυρίως σε τέτοιου είδους επενδύσεις, πολλές φορές τους κάνει να εκφράζουν την άποψη ότι τα χρήματα που με τόσους κόπους αποταμίευσαν στη Γερμανία ίσως να τα μάζευαν και στην Ελλάδα αν δούλευαν τόσο πολύ και μάλιστα ίσως να τα βγαζαν και στον ίδιο χρόνο δουλειάς.

II. Καταναλωτικά αγαθά

Ακόμα οι παλινοστούντες φέρνουν μαζί τους διαρκή καταναλωτικά αγαθά (αυτοκίνητα, οικιακές ηλεκτρικές συσκευές, έπιπλα, στερεοφωνικά κλπ.), με τα οποία πιστεύουν ότι κάνουν συνείδηση στους συντοπίτες τους το ότι τα κατάφεραν στο εξωτερικό, το ότι η αποδημία τους δεν πήγε χαμένη. Τα αγαθά αυτά αποτελούν κατά την αντίληψή τους την «εξαντικειμενοποιημένη επιβεβαίωση» επιτυχίας τους. Βέβαια αυτά τα αγαθά θεωρούνται σήμερα και από τα μικροαστικά στρώματα της Ελλάδας αναγκαία και επιθυμητά είδη, σχεδόν είδη πρώτης ανάγκης.

Αυτό που πρέπει να τονιστεί στα πλαίσια αυτής της εργασίας είναι οι κοινωνικές επιπτώσεις της εισαγωγής τέτοιων αγαθών από τους παλινοστούντες. Τα αυτοκίνητα, τα ραδιόφωνα, τα πλυντήρια, οι τηλεοράσεις κλπ. προκαλούν το φθόνο και την επιθυμία όσων παρέμειναν στην Ελλάδα να

20. Πρβλ. Β. Τζαννετάκος, «Μετανάστες κι επενδύσεις», *Βήμα*, 18.3.1982. Αντίθετα 36% των παλινοστούντων αυτοαπασχολείται.

21. Πρβλ. José Moll Margués, "Die Rückkehr in die Heimat. Politische und gesellschaftliche Auswirkungen", στο *Klee Ernst* (εκδ.), *Gastarbeiter*, Φρανκφούρτη 1972.

22. Πρβλ. *Spiegel*, No 48/1971, σ. 150.

αποκτήσουν κι αυτοί τα ίδια αγαθά. Έτσι δεν ξεφρνιάζει το ότι 90% των εμβασμάτων προς συγγενείς μεταναστών χρησιμοποιούνται για κατανάλωση²³. Αυτό δείχνει, φυσικά, σε μεγάλο βαθμό ανάγκες που μπορούν να ικανοποιηθούν μόνο με εμβάσματα. Δείχνει, όμως, επίσης και σε τι είδους χρήση των εμβασμάτων οδηγούν οι επιθυμίες που μιλήσαμε παραπάνω²⁴.

III. Αρρώστιες - αναπηρίες

Ακόμα δεν πρέπει να ξεχνάμε τις πολλές αρρώστιες και τις αναπηρίες που φέρνουν μαζί τους οι παλιννοστούντες. Το 1/5 περίπου από αυτούς αποφασίζει ή αναγκάζεται από τα πράγματα να παλιννοστήσει εξαιτίας ασθενειών και ατυχημάτων που συνήθως έχουν σχέση με τις συνθήκες εργασίας και

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Προβλήματα παλιννοστούντων που επισκέφθηκαν το ΚΣΠΜ κατά τα έτη 1978 και 1979

Είδος προβλήματος	Αριθμός περιπτώσεων	Ποσοστό ατόμων επί τοις %
1. Υγεία	56	33,3
2. Εξεύρεση εργασίας	45	28,5
3. Σχολικά	44	26,2
4. Ασφαλιστικά, συνταξιοδοτικά	33	19,6
5. Επιστροφή ασφαλιστικών εισφορών	32	19,0
6. Ειδικές εκκρεμότητες ¹	30	17,8
7. Οικογενειακά	25	14,9
8. Δασμολογικά	19	11,3
9. Αναγνώριση επαγγελμ. διπλωμάτων	4	2,4
10. Διάφορες εκκρεμότητες με Γερμανία	47	28,0
Σύνολο περιπτώσεων	338 ²	

1. Νομικές εκκρεμότητες με δικηγόρους ή σε δικαστήρια στη Γερμανία.

2. Πολλαπλή αρίθμηση.

ΠΗΓΗ: ΚΣΠΜ, *Προβλήματα απανένταξης των ελληνών μεταναστών που παλιννοστούν*, Αθήνα 1980, σ. 23.

23. Για παρόμοια φαινόμενα στην Ιταλία πρβλ. Vera Lutz, "Some structural aspects of the southern problem - The complementarity of "emigration" and industrialization, Banca Nazionale del Lavoro", *Quarterly Review*, τ. 14 (1961), και Paolo Cinanni, *Emigration und Imperialismus, München* 1970, σ. 191. Για την τουρκική περίπτωση πρβλ. R. H. Eldridge, "Emigration and the turkish balance of payments", *The Middle East Journal*, Vol. 20 (1966), σ. 296 - 316.

24. Για τις επιπτώσεις αυτής της χρήσης των εμβασμάτων στη γενικότερη κοινωνικοοικονομική δομή πρβλ. N. Patiniotis, *Strukturelle...*, ό.π., σ. 294 κ.ε.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Ασθένειες που δηλώθηκαν από τους επισκέπτες του ΚΣΠΜ.
Ανάλυση των 56 περιπτώσεων του Πίνακα 2

Είδος νόσου	αριθμός περιπτώσεων	ποσοστό %
1. Ψυχικές ασθένειες	15	26,8
2. Παθήσεις σπονδυλικής στήλης	10	17,8
3. Παθήσεις πεπτικού συστήματος	10	17,8
4. Παθήσεις αναπνευστικού συστήματος	6	10,7
5. Καρδιοπάθειες	5	8,9
6. Νεφροπάθειες	3	5,3
7. Παθήσεις χολής	3	5,3
8. Αναπηρίες	2	3,6
9. Παθήσεις ύπατος	1	1,8
10. Δερματικές παθήσεις	1	1,8
Σύνολο	56	100%

ΠΗΓΗ: Προβλήματα..., ό.π., σ. 24.

διαβίωσης στο εξωτερικό. Από τους εργαζόμενους που επισκέφτηκαν το Κέντρο Συμπαράστασης Παλιννοστούτων Μεταναστών (ΚΣΠΜ) στην Αθήνα αναφέρθηκε η αρρώστια σαν πρώτος λόγος παλιννόστησης. (Το σχολικό πρόβλημα των παιδιών τρίτο).

Στους παραπάνω Πίνακες 2 και 3 φαίνεται καθαρά η σημασία των λόγων υγείας σαν αίτιο παλιννόστησης. Σε ποσοστό που ξεπερνά το 50% των περιπτώσεων πρόκειται για ψυχικές ή ψυχοσωματικές παθήσεις (άσθμα, έλκος στομάχου κλπ.).

Από την άλλη πρέπει να σκεφτούμε ότι σε όσους επιτραπεί η μετανάστευση στις χώρες υποδοχής έχουν προηγουμένως περάσει λεπτομερείς ιατρικές εξετάσεις και ότι βρίσκονται στα καλύτερα χρόνια από άποψη ηλικίας. Γι' αυτόν όμως το λόγο οι ψυχικές και οι ψυχοσωματικές ασθένειες, που είδαμε να παθαίνουν οι μετανάστες, έχουν ιδιαίτερη σημασία. Η κοινωνικοπολιτιστική εκρίζωσή τους οδηγεί σε αβεβαιότητες και συγκρούσεις. Οι ρόλοι που γνώριζαν και είχαν ενστερνιστεί δεν έχουν πια την ίδια σημασία στην αλλοδαπή. Αυτή η κατάσταση επιτείνεται με τη διαμονή τους σε γκέτο και την υποδόσκουσα αντιπάθεια των ντόπιων προς τους αλλοδαπούς εργατές. Άλλα δεδομένα που υποσκάπτουν την ψυχική υγεία είναι η άσχημη κατάσταση των σπιτιών που διαμένουν, όπως κι ένα σοβαρό στρες από τη βιομηχανική δουλειά που αφορά ανθρώπους οι οποίοι στην πλειοψηφία τους μεγάλωσαν σε μια αγροτική κοινωνία²⁵. Η παθογόνος αιτία των

25. Πρβλ. P. Riedesser, "Der Arzt muss die Ausdrucksform ihrer psychischen Störungen verstehen lernen", *Medical Tribune*, Wiesbaden 3.5.1974.

ψυχικών και των ψυχοσωματικών ασθενειών ονομάστηκε «νοσταλγική αντίδραση»²⁶. Όπως βρέθηκε σε πολλές έρευνες, η ψυχική και η σωματική υγεία των ξένων εργατών υποσκάπτεται περισσότερο όταν μέλη των οικογενειών τους ζουν μακριά, στην πατρίδα.

IV. Μικρές ειδικεύσεις

Οι μετανάστες επιστρέφουν με μικρές ειδικεύσεις από την επαγγελματική τους δραστηριότητα στο εξωτερικό. Από όσους θεώρησαν στο παρελθόν τη μετανάστευση σαν ευλογία χρησιμοποιήθηκε ανάμεσα στα άλλα σαν επιχείρημα και το ότι οι μετανάστες θα ειδικεύονταν στο εξωτερικό και θα γύριζαν να βοηθήσουν στην ανάπτυξη της ελληνικής βιομηχανίας. Σήμερα όμως γνωρίζουμε ότι μόνο ένα μικρό — πάντως αυξανόμενο — μέρος των ελληνικών εργαζομένων στη βιομηχανία κατάφερε να φτάσει στο πόστο του ειδικευμένου εργάτη²⁷. Η πλειοψηφία των μεταναστών μας είτε παραμένει εντελώς ανειδίκευτη είτε εξειδικεύεται πάνω σε μια ορισμένη εργασία σε ορισμένη μηχανή. Μένει, λοιπόν, για τη βιομηχανική αναπτυξιακή διαδικασία της χώρας μας ένα ανειδίκευτο δυναμικό, στην περίπτωση βέβαια που θα θελήσει να απασχοληθεί σε εργοστάσιο μετά την παλιννόστηση. Αυτό είναι σημαντικός περιοριστικός παράγοντας, γιατί μικρό ποσοστό των παλιννοστούντων εργαζείται σε βιομηχανική εργασία.

Τα παραπάνω εκφράζει με τον τρόπο του ο κύριος Δράκος, πρώην πρόεδρος της ΙΖΟΛΑ, όταν σε μια συνέντευξή του το 1971 έλεγε: «Το αν κάποιος πήγε στο Βέλγιο και σκούπιζε εκεί το εργοστάσιο δεν αποτελεί προσόν. Το πολύ πολύ έχει το προσόν να έχει δει κάτι παραπάνω από το χωριό του, αλλά αυτό θα το κατάφερνε και αν ερχόταν καμιά φορά στην Αθήνα αντί να πάει κατευθείαν στο Ντύσσελτορφ ή τις Βρυξέλλες»²⁸.

Αυτούς που χρειάζεται και ψάχνει η ελληνική βιομηχανία είναι οι ειδικευμένοι εργάτες που τέλειωσαν κάποια σχολή. Αυτοί οι εργάτες, όμως,

26. Πάνω στο θέμα αυτό έχει εργαστεί ο Ch. Zwingmann, που — όσο γνωρίζουμε — εισήγαγε τη σχετική ορολογία. Πρβλ. παραδειγματικά Charles Zwingmann, "Das nostalgische Phänomen" στο: του ίδιου (εκδ. *Zur Psychologie der Lebenskrisen*, Frankfurt 1962, σ. 308 κ.ε.).

27. Πρβλ. Ursula Mehrländer et al., *Situation der ausländischen Arbeitnehmer und ihrer Familienangehörigen in der Bundesrepublik Deutschland - Repräsentativuntersuchung 1980*, Bonn, Juli 1981, σ. 120 κ.ε. Σύμφωνα με την έρευνα αυτή, στην οκταετία 1972 - 1980 υπήρξε μια αισθητή βελτίωση των ελληνικών εργατών, τόσο ανδρών όσο και γυναικών, στην εργατική ιεραρχία των βιομηχανιών. Το 1980 1/3 των ανδρών και σχεδόν 1/5 των γυναικών εργαζόταν στην ανώτερη εργατική βαθμίδα, ενώ το 1972 δεν έφταναν ούτε το 1/10 του συνόλου των ελληνικών εργατών στη γερμανική βιομηχανία. Για την κατάσταση το 1972 πρβλ. *BfA, Repräsentativuntersuchung 1972 über die Beschäftigung ausländischer Arbeitnehmer im Bundesgebiet und ihre Familien- und Wohnverhältnisse*, Nürnberg 1973, σ. 67 κ.ε.

28. Πρβλ. τη δήλωσή του στο περιοδικό *Spiegel*, No 49/1971, σ. 126 (η μετάφραση δική μας).

λίγο ενδιαφέρονται να παλινοστήσουν²⁹. Εξάλλου δεν είναι καθόλου βέβαιη η δυνατότητα άσκησης της ίδιας δραστηριότητας του ίδιου επαγγέλματος που ασκούσαν στο εξωτερικό και στην πατρίδα. Και ακόμα, όπως δείχτηκε για την αλγερική περίπτωση, οι μετανάστες κατά τα 2/3 εργάζονται στις βιομηχανικές χώρες σε κλάδους όπου ήδη υπάρχει υπεραπασχόληση στην πατρίδα τους³⁰. Συχνά δεν υπάρχουν θέσεις εργασίας αντάξιες στις γνώσεις των ειδικευμένων. Αυτό το αναγνώριζε ήδη από το 1966 ο καθηγητής Ζολώτας³¹.

Ένας άλλος λόγος μικρής προθυμίας για απασχόληση εργατών με εμπειρίες δουλειάς στη βιομηχανία πολύ αναπτυγμένων χωρών είναι το γεγονός της σύγκρισης συνθηκών εργασίας, κοινωνικών παροχών, αμοιβών κλπ. με τις αντίστοιχες που γνώριζαν στην αλλοδαπή³². Έτσι θεωρείται πιθανόν οι εργάτες αυτοί, με τις απαιτήσεις που βάζουν, να διαταράζουν το εργασιακό κλίμα της επιχείρησης όπου εργάζονται³³. Οπωσδήποτε η βιομηχανία κατακλύζεται από ανειδίκευτους εργάτες, πρώην αγρότες, που εγκαταλείπουν τα χωριά τους. Γι' αυτό το λόγο σε μια δήλωση του ΣΕΒ αναφέρεται ότι η απορρόφηση της επαναπατριζόμενης εργασίας πρέπει να προγραμματιστεί μ' έναν συμμετρικό τρόπο, που θα την οδηγήσει προπάντων σ' εκείνους τους κλάδους της οικονομίας των οποίων επιζητείται η υποστήριξη και η σωστή στελέχωση. Σ' αυτούς τους κλάδους ανήκει και η γεωργία. Θα ήταν ορθό, κατά την άποψη του ΣΕΒ, αν επέστρεφαν σ' αυτήν οι παλινοστούντες εργάτες που θα είναι ειδικευμένοι³⁴. Εδώ δεν θα πρέπει να λησμο-

29. Αυτό βρέθηκε και στη σημαντική έρευνα του W. R. Böhhning, "The social and occupational apprenticeship of mediterranean migrant workers in West Germany", στο: M. Livi-Bacci (ed), *The demographic and social pattern of emigration from the southern european countries*, Florence 1971.

30. Πρβλ. M. Trebous, *Migration and development - The case of Algeria*, OECD, Paris 1970, σ. 192.

31. Πρβλ. Xenophon Zolotas, *International Labor migration and economic development*, Athens 1966, σ. 47 κ.ε.

32. Οπωσδήποτε κατά την άποψη του Συνδέσμου Γερμανών Εργοδοτών εκείνο που κυρίως χρειάζεται στους μετανάστες δεν είναι η επαγγελματική εκπαίδευση και εξειδίκευση, αλλά «αρχικά το να προσαρμοστούν στα χαρακτηριστικά μιας μοντέρνας βιομηχανικής κοινωνίας. Ακριβώς λόγω της ιδιουσυγκρασίας τους είναι σημαντικό να συνηθίσουν στο ρυθμό μιας μοντέρνας επιχείρησης, το ρυθμό δουλειάς, την ακρίβεια σε σχέση με το χρόνο, την εμπιστοσύνη, την πειθαρχία, δηλαδή πράγματα που έχουν λιγότερο να κάνουν με τη μετάδοση πρακτικών γνώσεων και ικανοτήτων και ό,τι η εσωτερική στάση προς την εργασία». Από: R. Weber, "Einstellung und Politik der Arbeitgeberverbände", στο Chr. Papalekas (ed.), *Strukturfragen der Ausländerbeschäftigung*, Herford/Bonn 1969.

33. Γι' αυτόν το λόγο πολλοί από τους παλινοστήσαντες εργάτες κρύβουν το γεγονός της μετανάστευσής τους στην περίπτωση που ψάχνουν για δουλειά. Το γεγονός αυτό παρατηρήθηκε και σε άλλες μεταναστευτικές χώρες, πρβλ. Angels Pascual, *El retorno de los emigrantes*, Barcelona 1970.

34. Πρβλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος* της 13.12.1973, σ. 4.

νείται ότι το μέγιστο ποσοστό των παλιννοστούντων είναι ανειδίκευτοι εργάτες.

V. Παιδιά με πολλά προβλήματα

Τέλος μια όχι άμεσης επίπτωσης αλλά πολύ σημαντική κοινωνικοοικονομική μεταβλητή, που φέρνουν μαζί τους οι μετανάστες, αποτελούν τα παιδιά τους. Πρόκειται για ελληνόπουλα που αύριο θα ενταχθούν στο παραγωγικό δυναμικό της χώρας. Όμως πολύ συχνά τα παιδιά αυτά είναι από ψυχολογική άποψη πολύ προβληματικά. Θα ήταν πολύ δύσκολο να μην είναι έτσι. Ας αναλογιστούμε ότι όπως προέκυψε από μια έρευνα στην πόλη Μάγχαϊμ της Γερμανίας, το 69% των παιδιών των εκεί ελλήνων μεταναστών έζησε τα πρώτα χρόνια της ζωής του χωριστά και από τους δύο γονείς, ενώ μόνο το 8% των παιδιών μετανάστευσε με τους γονείς του στη Γερμανία³⁵. Όμως κι εκείνα τα παιδιά που μεγαλώνουν στη Γερμανία συναντούν μεγάλες δυσκολίες³⁶. Σε πολλές περιπτώσεις μεγαλώνουν σε γκέτο, γι' αυτό δεν έχουν στενή επαφή με γερμανόπαιδα³⁷.

Παρά το απομονωμένο μέγλωμα στη γερμανική κοινωνία, η σχέση των παιδιών αυτών με την Ελλάδα είναι έμμεση. Έτσι, ενώ μόνο το 12,5% των οικογενειών αλλοδαπών εργατών ήθελε να μείνει για πάντα στη Γερμανία, το 68% των αλλοδαπών νέων δεν επιθυμούσε να επιστρέψει στην πατρίδα μαζί με τους γονείς του³⁸.

Τα παιδιά που επιστρέφουν στην Ελλάδα συχνά δεν νιώθουν πια ή δεν ένιωσαν ποτέ « Έλληνες». Πρόκειται για παιδιά που συχνά στο σχολικό περιβάλλον, αλλά κάποτε και στην τάξη, τα ονομάζουν «γερμανάκια», «ρωσάκια» κλπ. Γι' αυτό πολλές φορές κλείνονται στον εαυτό τους και

35. Τα στοιχεία αναφέρονται στο: Georgios Savvidis, *Zum Problem der Gastarbeiterkinder in der Bundesrepublik Deutschland*, Wien/München 1975, σ. 76. Ο χωρισμός των γονιών από τα παιδιά τους βασίζεται και στο γεγονός του πολύ μεγάλου ποσοστού (84%) βιοποριστικής απασχόλησης των ελληνίδων μητέρων στη Γερμανία. Έτσι πολλές οικογένειες — ελπίζοντας σε μια γρήγορη αποταμίευση σημαντικού ποσού — προτιμούν να αφήνουν τα παιδιά τους με τους παππούδες ή άλλους συγγενείς στο χωριό μέχρι να τελειώσουν εκεί το δημοτικό σχολείο.

36. Σε μια αμερικανική έρευνα βρέθηκε ότι ακόμα και η ικανότητα συμμετοχής στο παιχνίδι με άλλα παιδιά είναι εξαιρετικά περιορισμένη σε παιδιά που μετανάστευσαν. Πρβλ. A. W. Beach, W.G. Beach, "Family migration and child behavior", στο: *Sociology and social research*, τ. 21 (1937), σ. 503 κ.ε.

37. Στη Νυρεμβέργη διαπιστώθηκε ότι μόνο 8% των ελληνοπαίδων είχαν σχέσεις με γερμανόπαιδα, στο Reutlingen 52% των αλλοδαπών μαθητών δεν είχαν κανένα γερμανό φίλο. Αναφέρεται στο: Georgios Savvidis, *ό.π.*, σ. 76.

38. Πρόκειται για τα αποτελέσματα μιας έρευνας που έγινε στο Duisburg. Πρβλ. *Franfurter Rundschau* της 4.6.1977. Πάντως για τους νέους Έλληνες η κατάσταση μοιάζει να είναι αρκετά διαφορετική. Όπως βρέθηκε στην εκτεταμένη έρευνα του 1981, περίπου 60% των 15-24χρονων Ελλήνων επιθυμούν να επιστρέψουν στην Ελλάδα ακόμη και αν η οικογένειά τους αποφασίσει να παραμείνει στη Γερμανία. Πρβλ. U. Mehrländer, *Situation...*, *ό.π.*, σ. 544 κ.ε.

συναναστρέφονται κυρίως μεταξύ τους. Το γκέτο που έζησαν στο εξωτερικό νιώθουν, λοιπόν, κατά κάποιο τρόπο να επαναλαμβάνεται και στην πατρίδα.

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΕΠΑΝΕΝΤΑΞΗ

Οι παλινοστούντες επενδύουν — όπως είδαμε — ένα μεγάλο μέρος των αποταμιεύσεών τους σε σύμβολα επιτυχίας, σε σύμβολα κοινωνικής ανόδου. Συχνά αγοράζουν, χτίζουν ή επισκευάζουν ένα σπίτι στο χωριό. Πολλές φορές αγοράζουν ένα διαμέρισμα σε κάποιο από τα μεγεθυνόμενα αστικά κέντρα. Κάποτε φτιάχνουν έναν καλλιμάρμαρο οικογενειακό τάφο στο νεκροταφείο του χωριού. Με αυτοκίνητο, έγχρωμη τηλεόραση κι άλλα διαρκή καταναλωτικά αγαθά της δυτικής κοινωνίας επιστρέφουν στην πατρίδα.

Με όσα χρήματα από την αποταμίευσή τους απομένουν από τέτοιου είδους αγορές προσπαθούν να αποκτήσουν μια μικροαστική ύπαρξη, που σημαίνει κοινωνική άνοδο. Πρόκειται συνήθως για μια πολύ μικρή επιχείρηση του ενός (μπακάλικο, μανάβικο, ταξί). Επειδή ο ανταγωνισμός τέτοιων επιχειρήσεων είναι μεγάλος, πολλές κλείνουν μετά από λίγο χρόνο³⁹. Κι όσες δεν κλείνουν, δεν σημαίνει βέβαια ότι ανθίζουν οικονομικά. «Σε μια οικονομική δομή που καθορίζεται από πολυεθνικές και άλλες τεράστιες επιχειρήσεις δεν είναι ρεαλιστικό να αναμένεται ότι ανειδίκευτοι εργάτες, και μάλιστα από τις πιο καθυστερημένες περιοχές, θα έχουν την ικανότητα να διευθύνουν με επιτυχία δικές τους επιχειρήσεις...»⁴⁰. Για τους πρώην μικροεπιχειρηματίες που πέσανε έξω απομένει κάποια διέξοδος, που σχεδόν πάντα βιώνεται σαν αποτυχία. Τέτοια διέξοδος μπορεί να είναι είτε πάλι ο δρόμος της ξενιτιάς — αν είναι ανοικτός —⁴¹ ή της εξαρτημένης για απασχόλησης σε μεγάλο αστικό κέντρο, είτε η επιστροφή στο χωριό για απασχόληση σαν αγρότες⁴².

39. Για την Τουρκία βρέθηκε σε ειδική έρευνα ότι μέσα σε έξι μήνες έχει κλείσει το 30-40% τέτοιων επιχειρήσεων. Πρβλ. WIP (ed), *Entwicklungspolitische Förderung der Rückgliederung türkischer Arbeitnehmer in der Volkswirtschaft ihrer Heimat*, München 1970, σ. 69.

40. Αναφέρει ο Günter Schiller, "Arbeitskräftewanderungen als Herausforderung an Wirtschaftstheorie und Wirtschaftspolitik", στο: G. Schiller et al, *Ausländische Arbeitnehmer und Arbeitsmarkt*, Nürnberg 1976, σ. 17.

41. Είναι χαρακτηριστικό ότι την τελευταία δεκαετία, όπου η μετανάστευση στις χώρες της Ευρώπης έχει δυσκολέψει πολύ, οι παλινοστούντες — τουλάχιστον ο ένας από τους δύο συζύγους — συνεχίζουν να δηλώνονται μόνιμοι κάτοικοι της χώρας του εξωτερικού, ώστε να έχουν τη δυνατότητα επαναμετανάστευσης σε περίπτωση αποτυχίας ενσωμάτωσης στην ελληνική κοινωνία.

42. Οπωςδήποτε παρατηρείται τα τελευταία χρόνια, όπου υπάρχει αύξηση του αγροτικού εισοδήματος στη χώρα μας, ότι πολλοί παλινοστούντες επιστρέφουν κατευθείαν στα

Βέβαια αρκετοί από τους παλινοστούντες καταφέρνουν και ορθοποδίζουν οικονομικά στην Ελλάδα. Μερικοί γίνονται και πλούσιοι. Πρόκειται κυρίως για πρώην μεταναστές, που στο εξωτερικό είχαν μια ανθούσα επιχείρηση (γουναράδικο, εστιατόριο κλπ.) και έτσι κατέχουν το απαραίτητο σημαντικό κεφάλαιο για να αρχίσουν ευρείας έκτασης επιχειρηματική δραστηριότητα στην Ελλάδα.

Οπωσδήποτε η πολιτεία δεν μπορεί να μείνει αδιάφορη στο συχνά κοινωνικά αντιπαραγωγικό τρόπο επένδυσης των αποταμιεύσεων των μεταναστών. Δεν μπορεί να αφήνει ανεξέλεγκτα χρήματα που βγήκαν με θυσίες και από τη μεριά του κράτους⁴³ να γίνονται και άλλα ταξί, και άλλα μανάβικα. Τα περίπου 7 δισεκατομμύρια μάρκα (280 δισεκατομμύρια δρχ.) που έχουν αποταμιεύσει σε γερμανικές τράπεζες οι συμπατριώτες μας δεν πρέπει να επενδυθούν λαθεμένα ή να μείνουν στη Γερμανία σε όφελος της εκεί οικονομίας. Θα πρέπει να επενδυθούν σε κάποια επιχείρηση συνεταιριστικής βάσης, σε τομείς οικονομικής ανάπτυξης που προβλέπονται από το 5ετές Πρόγραμμα Οικονομικής και Κοινωνικής Ανάπτυξης. Μονάχα τότε τα χρήματα που με τόσους κόπους και στερήσεις κέρδισαν οι μετανάστες μας θα βοηθήσουν μακροχρόνια τους ίδιους αλλά και στην αυτοδύναμη οικονομική ανάπτυξη του τόπου μας.

χωριά τους φέρνοντας από το εξωτερικό σημαντικό μηχανολογικό εξοπλισμό (τρακτέρ κ.ά.). Πρόκειται βέβαια πάντοτε για μια μειοψηφία.

43. Πολύ συχνά στη βιβλιογραφία δεν παίρνεται υπόψη ένας πολύ σημαντικός παράγοντας της μεταναστευτικής κίνησης, το κόστος δημιουργίας του μετανάστη. Σαν κόστος δημιουργίας του μετανάστη έχουν οριστεί όλα τα έξοδα, επενδύσεις κλπ., που είναι απαραίτητα να πραγματοποιηθούν μέχρι ένας άνθρωπος φτάσει σε παραγωγική ηλικία και μεταναστεύσει. Ο υπολογισμός του κόστους δημιουργίας του μετανάστη είναι περίπλοκος. Σύμφωνα με μια κλασική προσέγγιση (Alfred Sauvy, *Theorie générale de la population*, Paris 1959) ισούνται με το 9ετές εισόδημα ενός βιομηχανικού εργάτη. Αυτό σημαίνει ότι το 1970 οι 92.684 μετανάστες κόστισαν στη χώρα μας περίπου 1.340 εκατομμύρια δολάρια σε κάθε είδους επενδύσεις. Μια σημαντική διάσταση του τι σημαίνει το κόστος αυτό δείχνει το γεγονός ότι στην ίδια χρονιά (1970) το ύψος των μεταναστευτικών εμβασμάτων προς τη χώρα μας ήταν μόνο το 1/3 του ποσού αυτού περίπου, δηλαδή 340 εκατομμύρια δολάρια. Για αναλυτική ανάπτυξη του θέματος βρβλ. Ν. Patiniotis, *Strukturelle...*, ό.π., σ. 296 κ.ε.

Εκδόσεις του ΚΕΝΤΡΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

	Δρχ.
Π. ΑΒΔΕΛΙΔΗΣ κ.ά.: Το αγροτικό συνεταιριστικό πρόβλημα της χώρας, 1981, σελ. 400	600
L.-R. ANDERSON: Προσωπικότητα και στάσεις των φοιτητών των ελληνικών ανωτάτων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, 1980, σελ. 368	600
ΓΡ. ΓΚΙΖΕΛΗΣ κ.ά.: Παράδοση και νεωτερικότητα στις πολιτιστικές δραστηριότητες της ελληνικής οικογένειας: Μεταβαλλόμενα σχήματα, 1984, σελ. 150	300
Η. ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ κ.ά.: Απονομή της Ποινικής Δικαιοσύνης στην Ελλάδα, 1983, σελ. 360	700
Κ. ΚΑΣΙΜΑΤΗ: Τάσεις κινητικότητας εργασίας στην ελληνική βιομηχανία, 1980, σελ. 192	400
Κ. ΚΑΣΙΜΑΤΗ κ.ά.: Τα Κέντρα Μαθητείας του ΟΑΕΔ, 1984, σελ. 180	350
Κ. ΚΑΣΙΜΑΤΗ: Μετανάστευση-παλινδρόσηση. Η προβληματική της δεύτερης γενιάς, 1984, σελ. 114	250
Β. ΚΑΡΑΠΟΣΤΟΛΗΣ: Η καταναλωτική συμπεριφορά στην ελληνική κοινωνία (1960-1975), 1983, σελ. 360	600
Δ. ΚΟΥΤΡΑ: Η κοινωνική ηθική του Αριστοτέλους, 1973, σελ. 192	200
Ι. ΛΑΜΠΙΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ: Προς μίαν ελληνικήν κοινωνιολογίαν της Παιδείας <i>Τόμος I, Ανώτατη Παιδεία, 1974, σελ. 156</i>	εξ.
<i>Τόμος II, Έλληνες φοιτηταί, 1974, σελ. 312</i>	450
Μ. ΒΑΡΒΟΥΤ: Μαθηματικά των Κοινωνικών Επιστημών <i>Τόμος I, 1974, σελ. 148</i>	εξ.
<i>Τόμος II, 1976, σελ. 328</i>	400
Η. ΝΕΓΡΕΠΟΝΤΗ-ΔΕΛΙΒΑΝΗ: Βιοτέχναι και βιοτεχνίαί της Βορείου Ελλάδος, 1974, σελ. 204	300
Η. ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ: Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964, 1985, σελ. 571	1500
Μ. ΔΟΥΒΕΡΓΕΡ: Μέθοδοι Κοινωνικών Επιστημών <i>Τόμος I, 1974, σελ. 148</i>	260
<i>Τόμος II, 1976, σελ. 328</i>	400
Ν. ΠΑΝΤΑΖΙΔΗΣ, Κ. ΚΑΣΙΜΑΤΗ κ.ά.: Μέγεθος και σύνθεση του πληθυσμού της Πρωτεύουσας, 1984, σελ. 128	350
Ρ. ΠΡΕΣΣΑΤ: Κοινωνική δημογραφία, 1975, σελ. 196	320
Ρ. ΡΕΝΟΥΒΙΝ, J.-B. ΔΥΡΟΣΕΛΛΕ: Εισαγωγή εις την Ιστορίαν των Διεθνών Σχέσεων, 1977, σελ. 496	500
Π. ΤΕΡΑΕΞΗΣ: Πολιτικοί προσανατολισμοί και κοινωνική αλλαγή, 1975, σελ. 392	600
Δ. ΤΣΑΟΥΣΗ, Ε. ΚΟΠΠΕ-ΓΡΥΕΓΕΡ: Η εγκληματικότης των ανηλίκων εις την περιφέρειαν Πρωτεύουσας, 1974, σελ. 136	200

Γ. ΤΣΟΥΓΙΟΠΟΥΛΟΣ: Το ελληνικό αστικό κέντρο	
<i>Τόμος I, Μεθοδολογική προσέγγιση, 1984, σελ. 130</i>	400
<i>Τόμος II, Η περίπτωση της Λάρισας, 1981, σελ. 184</i>	400
Α. PHILIP: Ιστορία της οικονομικής και κοινωνικής αναπτύξεως	
<i>Τόμος I, 1973, σελ. 192</i>	300
<i>Τόμος II, 1982, σελ. 164</i>	300
Δ. ΦΡΑΓΚΟΣ: Οι μακροχρόνιες εξελίξεις του οικονομικά μη ενεργού πληθυσμού της Ελλάδος, 1983, σελ. 148	300
Μ. ΧΟΥΔΙΑΡΑΚΗΣ: Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξη της Ελλάδος, 1821-1971	
<i>Τόμος I, Μέρος I, 1973, σελ. 264</i>	400
<i>Τόμος I, Μέρος II, 1974, σελ. 336</i>	500
<i>Τόμος II, 1975, σελ. 448</i>	650
<i>Τόμος III, 1976, σελ. 424</i>	650
<i>Τόμος IV (ετοιμάζεται)</i>	

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

N. ANDREOU: Le collectivisme israélien, 1973, σελ. 288	300
D. CARMACOLIAS: Political Communication in Greece, 1965-1967 1974, σελ. 172	260
I. DASKALAKIS: Essays on greek migration, 1967, σελ. 192	200
GR. GIZELIS: Narrative rhetorical devices of persuasion, 1974, σελ. 156	250
D. IATRIDIS: Social planning and policy alternatives in Greece, 1980, σελ. 320	600
TH. KATSANEVAS: Trade Unions in Greece, 1984, σελ. 284	500
B. KAYSER, P.-Y. PÉCHOUX, M. SIVIGNON: Exode rural et attraction urbaine en Grèce, 1971, σελ. 264	400
A. ΚΑΖΕΠΙΔΕΣ: The autonomy of education, 1973, σελ. 108	150
J. ΚΟΥΜΟΥΛΙΔΕΣ: Cyprus and the war of greek independence, 1821-1829, 1971, σελ. 144	150
G. ΡΑΡΑΓΕΟΡΓΙΟΥ: Regional Employment in Greece	
<i>Τόμος I, 1973, σελ. 288</i>	320
<i>Τόμος II, 1973, σελ. 156</i>	150
N. ΤΑΥΥΧΙΣ: Family and mobility among Greeks Americans, 1972, σελ. 196	200
S. ΤΡΥΦΗΝΟΠΟΥΛΟΣ: Attitudes toward formal and adult education, 1973, σελ. 96	100
E. ΒΛΑΧΟΣ: The assimilation of Greeks in the USA, 1980, σελ. 368	600